National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2019; 1(23): 61-63
© 2019 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Prasanta Kumar Nikhandia
Research Scholar,
Dept Of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
Tirupati - 517507 (A.P)

Correspondence:
Prasanta Kumar Nikhandia
Research Scholar,
Dept Of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
Tirupati - 517507 (A.P)

बृहत्त्रय्यां नायकपात्राणां व्यक्तित्वस्याध्ययनम्

प्रशान्त कुमार निखण्डिआ

अतिव्यापकं संस्कृतसाहित्यमिदं सर्वाङ्गपूर्णं यत्र मानवजीवनोद्देश्यभूताः धर्मार्थकाममोक्षाख्याः-ष्ट्त्वोरपि पुरुषार्थाः। धर्माशास्त्रम्आद्यम्। अर्थशास्त्रमपि कौटिल्यादि प्रणीतं सुबहुमतम् ।मोक्षशास्त्रमपि परमप्रकृष्टं सर्वसम्मतश्च। एवं संस्कृते मानवजीवनोपयोगिनः सर्वेऽपि विषयाः साधु विवेचिता इति कथनं समुचितम् ।अत्र श्रेयः शास्त्रं चोभयं समभावेन समेधमानं विराजते। अत एव चात्र भोगमोक्षयोरुभयोः सत्तया सकलसाहित्यापेक्षया विशिष्टता विद्यते । सस्कृतमहाकाव्येषु बहूनि शैक्षिकतत्त्वानि समाहितानि भवन्ति ।अत्र केषांचन पात्राणां व्यक्तित्वविषये समालोच्यते।

नलस्य व्यक्तित्वम्

अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं
लिपि ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।। (नै.च 1/15)

श्लोकस्य अयं अभिप्रायः भवति राजा नलः कल्पवृक्षमपि तुच्छं कृतवान् । याचकजनस्य ललाटे एषः जनः दरिद्रः भविष्यति इत्थं सदा स्थितां ब्रह्मसम्बद्ध- लिपिं मिथ्यां कृतवान् इति भावः । यतो हि अयाचितमपि अपरिमितं धनं दत्वा दरिद्रता दुरीकृता । अनेन ज्ञायते यत् वदान्यतमः दानशौण्डः भवति अयं नलः । अर्थात् राज्ञः नलस्य राज्ये कोऽपि दरिद्रजनः नासीत् । अतः राज्ञः नलस्य हृदि दया-करुणा-परोपकारादिगुणाः विद्यन्ते इति । याचितपदार्थस्य दातुः (नलस्य) कल्पपादपान्न-लस्योत्कर्षाऽतिशयो अत्र द्योत्यते ।

रूपसिद्धान्ते Spranger नामकः विज्ञानी मानवान् षड्धा अविभाजयत्। तद्यथा-सिद्धान्तप्रियाः, आर्थिकाः, कलारसिकाः, सामाजिकाः, राजनैतिकाः, धार्मिकाश्चेति अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु नलः सामाजिके अन्तर्भावः भवति।

अधीतिबोधाऽऽचरणप्रचारणैः
दशाश्चतस्रः प्रनयन्नुपाधिभिः।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्।। (नै.च 1/4)

श्लोकस्य अयम् अभिप्रायः भवति राजा नलः गुरुमुखात् अध्ययनम्, अर्थज्ञानम्, कर्मानुष्ठानम्, अध्यापनञ्च एतैः उपाधिभिः चतस्रः अवस्थाः कुर्वन् चतुर्दशसंख्याकासु यथा - चत्वारः वेदाः, षड्अङ्गनि, मीमांसा, न्यायम्, पुराणम्, धर्मशास्त्रञ्च इति चतुर्दशशास्त्राणि आत्मासात् कृतवान् इति । अनेन अस्य बुद्धेः, पाण्डित्यविषये ज्ञायते।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं, L-कारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q1-कारकं, Q2-कारकं, Q3-कारकं Q4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु राजा नलः B-कारके अन्तर्भावः भवति।

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवान्न वा ।
हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ।।
(नै.च 9/135)

अस्य श्लोकस्य अभिप्रायः अयं वर्तते यत् नलः दमयन्तीं हे प्रिये! उदासिनेन इव मया पूर्वोक्तं वचनम् अभिधियते, देवेभ्यः भयं न कृत्वा वा कामकृतकार्शायात् मत्प्राणसमर्पणेन तव उपकारः भवेत् चेत् भवत्याः अनुरागविषये न लाभाय भवतीति । सः एकः आदर्शः प्रेमी वर्तते । तस्य प्रेम न तु वासनाजन्यम् अथवा भोगवस्तु वर्तते । तस्य हृदयं तु दमयन्त्याः अन्तःकरणे स्थितरत्याम् च अनुरक्तम् आसीत् । अतैव दमयन्त्याः हितसाधने यदि प्राणोत्सर्गः भवति चेतदपि स्वयम् अऋणी एव मन्यते ।

रूपसिद्धान्ते Spranger नामकः विज्ञानि मानवान् षोढा अविभजायत् । तद्यथा -सिद्धान्तप्रियाः, आर्थिकाः, कलारसिकाः, सामाजिकाः, राजनैतिकाः, धार्मिकाश्चेति अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या परिशीलयामः चेत् एतेषु नलः सामाजिकः भवति।

अर्जुनस्य व्यक्तित्वम्

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः।
स्थितः प्रास्तस्य दायादै भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासने।।(कि,11.45)

अर्जुनः वदति यत्- अहं क्षत्रियः अस्मि तथा पाण्डोः पुत्रः धनञ्जयः दायादैः निर्वासितःसन् ज्येष्ठभ्रातुः अनुशासने भवामि। अनेन अर्जुनस्य अनुशासितः गुणः ज्ञायते। शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं,Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q1-कारकं, Q2-कारकं, Q3-कारकं Q4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु शिशुपालः H-कारके अन्तर्भवति । अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु अर्जुनः N-कारके अन्तर्भवति।

स्ववंसस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।
कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ।।(कि,11.75)

या व्यक्तिः विशुद्धं वंशं प्रति आगता विपत्तिः समये स्वस्य स्वामिनः आज्ञां उल्लङ्घति सः चन्द्रमसः कलङ्कः सदृशः। अनेनापि अर्जुनस्य अनुशासितः गुणः ज्ञायते अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु अर्जुनः H-कारके अन्तर्भवति । अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् अत्रापि अर्जुनः N-कारके अन्तर्भवति।

कृष्णस्य व्यक्तित्वम्

तमर्घ्यमर्घ्यादिकमादिपूरूषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ।
गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः।।
(शिशु १.१४)

प्रथमसर्गे देवर्षि नारदः कृष्णस्य समीपम् आगतः, तदा स्वयं भगवान् श्रीकृष्णः अति विनयस्वभावेन तस्य स्वागतं कृत्वा **'अतिथि देवो भव'** इति उक्तेः अनुसारं अर्घ्यादिपूजासामग्र्या श्रीकृष्णः नारदम् पूजाम् अकरोत् । अनेन कृष्णस्य विनयः परिलक्ष्यते ।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं, Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q_1-कारकं, Q_2 -कारकं, Q_3-कारकं Q_4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु भगवान् श्रीकृष्णः E- कारके अन्तर्भवति।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।
जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुश्रृङ्गस्य तदा तदासनम्।।
(शिशु 1.19)

भगवान् श्रीकृष्णः नारदस्य आगमने सति स्वकीयम् आसन्दं त्यक्त्वा नारदम् उपाविशत् । अनन्तरं नारदे उक्ते सति भगवान् श्रीकृष्णः स्वकीये आसन्दे उपविष्टवान् । अत्रापि कृष्णस्य विनयः परिदृश्यते ।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं,Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q_1-कारकं, Q_2-कारकं, Q_3-कारकं Q_4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु भगवान् श्रीकृष्णः E-कारके अन्तर्भवति।

अपि च

हरत्यघं संम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम्।।
(शिशु,१.१६)

भगवान् श्रीकृष्णः नारदस्य सत्कारं कृत्वा अत्यन्तविनयेन वदति- भवतः दर्शनं त्रिकाले शरीरधारीणां योग्यतां प्रकटयति कारणं वर्तमानकाले पापं नाशयति, भविष्यतकाले आगतशुभकार्यस्य कारणं भवति, भूतकाले कृतपूण्यस्य परिणामः वर्तते । अनेन श्लोकेन भगवतः श्रीकृष्णस्य विनम्रता तथा च धार्मिकविचारः ज्ञायते ।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-

कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं,Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q_1-कारकं, Q_2-कारकं, Q_3-कारकं Q_4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु भगवान् श्रीकृष्णः E-कारके अन्तर्भवति।

अवलोक एव नृपतेः स्म दूरतो रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः।
अवतीर्णवानप्रथममात्मना हरिविनयं विशेशयति सम्भ्रमेण सः।।

(शिशु,१३.७)

यदा भगवान् श्रीकृष्णः यज्ञार्थं युधिष्ठिरं समीपम् आगच्छति तदा दूरात् एव युधिष्ठिरः क्षीकृष्णं दृष्ट्वा वेगेन अवतरणं कर्तुं प्रचेष्टते,परन्तु ततः पूर्वं भगवान् श्रीकृष्णः स्वयं रथात् अवतीर्य युधिष्ठिरस्य आतिथ्यं स्वीकर्तुं जगाम । अनेन श्लोकेनापि भगवतः श्रीकृष्णस्य विनयः प्रतीयते ।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं,Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q_1-कारकं, Q_2-कारकं, Q_3-कारकं Q_4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु भगवान् श्रीकृष्णः E-कारके अन्तर्भवति।

वपुषा पुरामपुरुषः पुरःक्षितौपरिपुञ्यमानपृथुहारयष्टिना ।
भुवनैर्नतोऽपि विहातात्मगौरव- प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः।।

(शिशु,१३.८)

यदा भगवान् श्रीकृष्णः युधिष्ठिरस्य समीपं गच्छति तदा सः त्रिलोकस्य पूजास्पदः पुराणपुरुषः सन्नपि स्वश्रेष्ठतां वर्धयितुं नतमस्तकं भुत्वा कुन्तीपुत्रं सविनयं प्रणमति । अनेन श्लोकेनापि भगवतः श्रीकृष्णस्य विनम्रता प्रतीयते ।

शीलगुणसिद्धान्ते cattle महोदयेन निर्मितानि 16 PF कारकाणि प्रतिपादितानि यथा – A-कारकं, B-कारकं, C-कारकं, E-कारकं, F-कारकं, G-कारकं, H-कारकं, I-कारकं,Lकारकं, M-कारकं, N-कारकं, O-कारकं, Q_1-कारकं, Q_2-कारकं, Q_3-कारकं Q_4-कारकं अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचारयामः चेत् एतेषु कारकेषु भगवान् श्रीकृष्णः E-कारके अन्तर्भवति।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।
तेनोपमीयते तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः।।

(शिशु,3.8)

द्वारिकापुरीतः हस्तिनापुरं प्रतिगमनवेलायां तमालवत् नीलं मुक्ताहारं धृतवतः श्रीकृष्णस्य वक्षस्थलस्य शोभा अतुलनीया भवति । अनेन भगवतः श्रीकृष्णस्य सौन्दर्यं ज्ञायते । रूपसिद्धान्ते Kretschmer नामकः Germony देशीयः मनोरोगचिकित्सकः शारीरं संस्थानं (Physiological structure) व्यक्तित्वम् एवम् अवर्णयत् यथा- 1.तुन्दिलाः, 2. कृशकायाः 3.दृढकायाः चेति । अत्र अयं नलः दृढकाये (Atheletic type) अन्तर्भवति।

सहायकग्रन्थसूची : -

1.नैषधीयचरितम् – डॉ.शिवबालक द्विवेदी हंसा प्रकाशन, 2008

2.नैषधीयचरितम् – डॉ देवर्षि सन्ध्या शास्त्री कृष्णदास एकाडेमि– 1985

3.नैषधीयचरितम् – आचार्या शेषराज शर्मा रेग्मि चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसि

4.शिक्षामनोविज्ञानम् – वे.श्री.वेङ्कटराघवचार्यः, केन्द्रिय - संस्कृतविद्यापिठम्,तिरूपतिः – 1982

5.शिक्षामनोविज्ञानम् – पि.नागमुनिरेड्डि, केन्द्रियसंस्कृतविद्या - पीठम्, तिरूपतिः –2008